

Eltitkolt évek – mozaikok a magyar leszbikus herstoryból

A női történeteken belül – ebben a régióban bizonyosan – speciális és még kevésbé látható réteget képvisel a „leszbikus történelem”, melynek legutóbbi évtizedeit – részben mint e történet tanúi – még módunkban áll élő, közvetlen módon, mondhatni első kézből felkutatni és bemutatni. Az *Eltitkolt évek* (Borgos et al. 2011) című interjúkötet része egy nagyobb és folyamatosan zajló munkának – egy magyarországi „leszbikus oral herstory” archívum építésének.¹ Ennek keretében olyan (középkorú vagy az idősebb generációhoz tartozó) nőket szólaltatunk meg, akik a rendszerváltás előtti vagy körüli években már felnőttként és leszbikusként próbálták önmagukat elfogadni, és kapcsolatokat, közösségeket keresni. E munka egyik jelentős eredménye a 2009-ben bemutatott és azóta számos helyen sikerrel vetített azonos című dokumentumfilm.² Az interjúk személyes élményeken keresztül, különleges perspektívából világítják meg a közelmúlt magyarországi társadalomtörténetét. Tanulmányomban ezeket a személyes narratívumokat próbálom társadalmi (nemi) kontextusban megmutatni. Természetesen nem „representatív mintán” alapuló elemzésről van szó, a szexuális kisebbségek esetében még egy kvantitatív kutatás sem léphet fel ilyen igénnyel a rejtőzködők nagy és ismeretlen aránya miatt. A kötet szereplői magukat (akár nyilvános szerepekben is) vállaló – a szónak ebben az értelmében tehát „representatív” – nők; az ő ön- és közösségértelmezéseik néhány jellemző vonásáról beszélhet ez az írás.

A kötet a filmben megszólaló tizenegy szereplő történetéből és további öt interjú anyagából állt össze. Az interjúalanyokat ismeretségi körökön keresztül és hólabdamódszerrel találtuk meg; hirdetéssel is próbálkoztunk a rejtőzködőbb rétegek eléréséhez, de sajnos erre nem érkezett jelentkezés. Negyven és nyolcvan év közötti nők (másfél) generációja szólal

1 A Labrisz Leszbikus Egyesület 2008-ban indult projektje, melyet az EGT Norvég Alap és a Global Fund for Women támogatott. <http://www.labrisz.hu/herstory>.

2 *Eltitkolt évek*. Rendező: Takács Mária. A film 2012-ben DVD-formában is megjelent, 12 nyelven elérhető felirattal. Lásd: www.eltitkoltevek.hu. Most készül a film „férfiváltozata” (*Meleg férfiak, hideg diktatúrák*), melynek bemutatója 2015-ben várható.

meg: az ötvenes évek szűk levegőjében, majd a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek fellazuló közegében mozgó értelmiségiek, alkalmazottak, vendéglátósok, művészek; köztük a későbbi aktivisták, a kilencvenes évek magyarországi leszbikus civil mozgalmának, szerveződéseinek megalapozói és elindítói. Eltérő társadalmi helyzetük miatt más-más szemszögből látták ugyanazt a rendszert és benne saját helyzetüket, de identitásuk egy fontos rétegének elfojtását, személyes életük korlátozását hasonlóan élték meg. Élettörténeteiken keresztül sajátos keresztmetszetben rajzolódna ki a társadalmi-politikai közeg magánéletre gyakorolt hatásai, a találkozások láthatatlan vagy félnyilvános terei, a párkapcsolatok történetei és az a folyamat is, ahogyan a rendszerváltás után az addig tabuként kezelt téma a közbeszéd része lett, elindultak az első meleg civil szerveződések, programok. A szereplők egy része reflektál az utóbbi években bekövetkezett konzervatív fordulatra is.

Az interjúk az alanyok által választott helyen, többnyire saját terükben készültek. A filmben is szereplő interjúkat (és magát az interjúvázatot) Schwarcz Gyöngyi etnográfus készítette. A további öt alannyal a Labrisz Egyesület módszertani felkészítésben részesített tagjai beszélgettek – de ők is törekedtek arra, hogy elkerüljék a belterjességet, ugyanakkor biztonságos, hierarchia mentes, dialogikus viszonyt tudtak kialakítani az interjúalanyokkal. Az interjúk szerkezete egy lazán meghatározott kérdéssorra épül; ez közös vázat ad a beszélgetéseknek, amelyek persze sokfelé elágaznak. A kötet archív képanyagát az interjúalanyok bocsátották rendelkezésünkre saját gyűjteményükből; segítségükkel magunk előtt láthatjuk a szereplőket és a korszakot, a fényképek sajátos vizuális kísérőnarratívát nyújtanak életükhöz. (A szereplők mai portréit Szilágyi Lenke készítette, aki maga is az interjúalanyok egyike.)

Közügy, magánügy

„Eltitkolt évek” – a cím, ahogy a kötet egésze is, többretegű: egyfelől a személyes életutak rejtőzködő jellegére, másfelől a tágabb társadalomtörténet nagyrészt máig feltáratlan dimenzióira utal. Hiszen nemcsak a szereplők egyéni életének fontos szelete volt sokáig árnyékban, de azok az elbeszélések is, amelyek egy tágabb, kollektív történet, „herstory”³ részét képezik. Ahogy Sándor Bea megfogalmazza: „[A kultúra fogalmához] hozzáértődik az a mozzanat

3 A *herstory* kifejezés a *history* „női” változatára utaló szójáték, melyet a hatvanas évek végén kezdtek használni a hagyományos történetírás feminista kritikájaként: arra utal, hogy a többnyire férfínézőpontból elbeszél, férfiszereplőkkel benépesített történelemnek és kultúrának van egy jóval kevésbé látható, de ugyanannyira sűrű és fontos (és persze a „mainstream”-től nem szeparáltan működő) női oldala is, amely újraírhatja történelemszemléletünket. (A nők/nemek és a történelem kapcsolatát vizsgáló fontosabb szerzők: Joan Kelly, Joan W. Scott, Gerda Lerner, Gisella Bock, Karen Offen.) A leszbikus herstory legrégebbi archívuma a Joan Nestle által 1975-ben alapított New York-i Lesbian Herstory Archives. Idős leszbikus nők életét dokumentálja a texasi Old Lesbian Oral Herstory Project. Közép-Európában többek között a ljubljana SKUC-LL könyvtár és archívum, a varsói OLA-Archívum, a bécsi Stichwort könyvtár és archívum és a berlini Spinnboden archívum gyűjt leszbikusussággal kapcsolatos anyagokat, de a Háttér Társaság archívuma is számos leszbikus vonatkozású dokumentumot tartalmaz. Európa legnagyobb melegarchívuma, az amszterdami IHLIA dokumentációs központ is jelentős leszbikus gyűjteménnyel rendelkezik. A 20. századi amerikai leszbikus történelemről lásd Faderman (1991). A meleg történelem és -historiográfia klasszikusai: Halperin (2002); Duberman, Vicinus és Chauncey (1989); Weeks (2007). A szovjet-orosz melegről lásd Essig (1999). Nőtörténeti archívumok munkájáról és megosztásáról lásd Wieringa (2008). Az oral history módszeréhez lásd Bögre (2007), valamint az *Aetas* 22(2) és a *Replika* (58) tematikus számait. A feminista oral history témájában lásd Gluck és Patai (1991). A Kádár-korszak magántörténetéhez: Kovács (2008). A zsidó identitás narratív interjú vizsgálatához: Kovács és Vajda (2002).

is, hogy amit egy csoport megépít, azt tovább is adja egyik generáció a másiknak. Ebben a második értelemben nem volt sok lehetősége a leszbikus kultúrának” (Sándor 2000: 10). A Labrisz-könyvek⁴ sorozat legutóbbi kötete ezeket a személyes és közösségi történeteket szeretné felkutatni és láthatóvá tenni.⁵

Részben az interjúk struktúrájából adódóan is, a legtöbb szereplőnél jól követhető az a szál, amely a magányos önkereséstől, zűrzavartól a felismerés, megnevezés, megosztás, majd a pár- és közösségkeresés felé vezet.⁶ A kilépés, előbújás ideje, szintjei, lehetőségei és módjai az egyéni habitus és a társadalmi lehetőségek függvényében eltérőek, de a folyamat mindenkinél komoly önismereti munkát és a környezettel való küzdelmeket jelent. Noha a fő szál a leszbikusság, az életutakból kiderül az is, milyen helyet tölt be ez a szál az életút egészében, és mi a viszonya a nők egyéb identitásaihoz, csoporttagságaihoz, élettereihez: valláshoz, hitvátsáshoz, anyasághoz, baráti kapcsolatokhoz.

„A nőknek a férfiaktól való gazdasági függése [...] a közelmúltig szinte lehetetlenné tette, hogy nők szexuális kapcsolatot alakítsanak ki egymással, vagy még inkább hogy együtt éljenek”, mutat rá Sándor Bea (Sándor 2000: 24). A történelemben nyilvánvalóan léteztek nőket szerető vagy akár nőekkel közös életet vállaló nők⁷, a leszbikus identitás és életforma azonban az utóbbi évtizedekig szinte teljesen elgondolhatatlan és/vagy láthatatlan volt. Paradox módon azért is, mert kevésbé üldözték, mint a férfi homoszexualitást, kevésbé bizonyult a társadalomra „veszélyes” életformának, és (legalábbis amíg megmaradt a barátnőség látszata és a magánélet keretei között) kevésbé lépte át a hagyományos nemi és társadalmi normákat. Míg a férfi homoszexualitás 1961-ig büntetendő cselekmény volt Magyarországon, a női homoszexualitást nem kriminalizálták. Első pillantásra tehát „könnyebb” volt leszbikusnak lenni, mint meleg férfinak. Azonban (amint ez az interjúkból is kiderül) a könnyebbség leginkább arra vonatkozik, hogy a nőknek viszonylag egyszerűbb volt elbújni, láthatatlannak maradni, ennél fogva elkerülhették az éles szembesülést a leszbikus identitás választásával, vállalásával – kérdés, hogy ezt előnynek, a személyiséget építő állapotnak tartjuk-e.⁸

4 A „Labrisz-könyvek”-sorozat eddig megjelent kötetei: *Leszbikus tér/erő* (2000); *Szembeszél. Leszbikusok a szépirodalomban* (2001); *Már nem tabu. Kézikönyv tanároknak a leszbikusokról, melegekről, biszexuálisokról és transzneműekről* (2002); *Előhívott önarcképek. Leszbikus nők önéletrajzi írásai* (2003); *Eltitkolt évek. Tizenhat leszbikus életút* (2011). <http://www.labrisz.hu/konyv>. Az *Előhívott önarcképek* írásait elemzi Farkas (2006). E kötetben már szerepel Sarolta és Ilona története (utóbbi Tamás B. Helén álnéven).

5 Más formában, de ehhez a feltáró-felidéző törekvéshez tartoznak a Labrisz Egyesület által 2002–2006 között szervezett „zarándoklatok” is: Ménfőcsanak (Galgóczy Erzsébet), Esztergom (Török Sophie), Szatina (leszbikus közösség a kilencvenes években), Szentgyörgypusztá (Gobbi Hilda). Lásd: www.labrisz.hu/kirandulas és Renkin (2007). Magyarország 2013 óta részt vesz az LMBT Történeti Hónap rendezvénysorozatban is (www.lmbttortenetihonap.hu).

6 Elisabeth Kennedynek az (1969-es, fordulópontnak tekinthető) Stonewall-lázadás előtti amerikai leszbikus-történelmet oral history-interjúk nyomán elemző tanulmánya szerint az előírt elbeszélésminták hiányában a leszbikusok életük értelmezéséhez megalkotják saját történeteiket, amelyek személyes élményeken, közös tapasztalatokon és közösségi mítoszokon alapulnak (Lapovsky Kennedy 1995). Biddy Martin leszbikus önéletrajzi narratívumokat elemezve megállapítja, hogy azok néhány kollektív csomópont köré rendeződnek, melyek között az előbújás kiemelt szerepet tölt be (Martin 1988). Ez a legidősebb magyar alanyok esetében nem teljesen állja meg a helyét: számukra az előbújás lehetősége egészen korlátozott volt, így az ő történetük sokkal inkább a rejtőzködés köré épül.

7 Nőkhöz vonzó nő a 20. század első feléből Magyarországon, akiről (a pszichiátria, a jog, a korabeli bulvár-sajtó vagy személyes dokumentumok jóvoltából) maradt valami nyom: Tormay Cécile (ld. Kurimay 2012), Czóbel Minka, Török Sophie, Vay Sándor/Sarolta (ld. Borgos 2013) és egyéb nemváltó nők, akik látszatra heteroszexuális kapcsolatokat működtettek, bár kapcsolataik és identitásuk ennél nyilván jóval összetettebb volt.

8 Egészen más társadalmi körülmények között persze egy ilyen választás *már* nem kell hogy élesen felvetődjön; a szexuális identitás rögzítése lehetőség, de nem evidencia (vö. Jagose 2003).

A Kádár-rendszer a túrés-tiltás-támogatás hármásából a leszbikus nők létezését és különböző élettereit a szigorú értelemben vett „túrés” kategóriába sorolta. A meleg (nagyreszt férfiak) körében kultivált vendéglátóhelyek (Egyetem Presszó, Kis Rabló Étterem, Diófa vagy a kamaraerdei Muskáтли Kisvendéglő) egyfajta gyűjtőhelyként is szolgáltak a rendszeridegen elemek megfigyelésére és ellenőrzésére. Láthatatlanság és megfigyeltség tehát különös módon fonódik össze; a melegség egyszerre veszélyforrás és egyben a kontroll eszköze a hatalom számára. Ugyan közvetlenül senki nem számol be arról, hogy kifejezetten a leszbikussága miatt megfigyelték/beszervezték volna, de az alternatív életformához vagy kiszolgáltatott helyzethez kapcsolódó megfigyelés-beszervezés vagy a munkahelyről való elbocsátás több interjúban is előkerül. A politika általában is inkább csak háttérként, a személyes életutak mikrotörténeteinek keresztül jelenik meg az interjúkban.

A Bizottság együttes egykori dobosa, Mari idézi fel:

Nekem a nyolcvanas években nem is a másságom miatt voltak konfliktusaim, hanem a Bizottságra jellemző „másként gondolkodó” mivoltunk miatt: megfigyelték, bevittek a rendőrségre meg ilyesmi. (...) Szerintem a nyolcvanas évek elején ezek az underground csoportok komoly megfigyelés alatt álltak,⁹ voltak beépített emberek, sejtettük is, hogy kik azok. Volt olyan, hogy direkt megrendezett beszélgetéseket folytattunk a jelenlétükben. (...) A fiúkat biztosan [megfigyelték]: a postájuk is mindig újraragasztva érkezett meg. És akkor nyilván a környezetüket is figyelték. Meg tudok fotóművész, zenész barátokról, akiknél szinte naponta megfordultam, és tudtuk, hogy lehallgatják a telefonjukat.

Ilona szervezésének ugyan nem volt köze a leszbikussághoz, de a történet kapcsán figyelemre méltó gondolatokat fogalmaz meg a leszbikus nők ismerkedési perspektíváit és a létező szocializmust illetően.

'57-ben a rendőrség szervezett. Talán ha tudtam volna, hogy nekem jót tenne börtönbe kerülni, nem hagytam volna magam. Az sokkal később terjedt el, hogy a leszbikusoknak a börtönökben virágzóbb az élet, mint a szabadságban. Én '57-ben ezt még nem tudtam. Ez a szervezetiállapot három hónapig tartott. Hát ez verejtékes dolog volt... Nemcsak azért, mert valóban egy rohadt helyzet, hanem mert elrontotta nekem a szocializmust. Ha nem csináltak volna nekem ezt a bajt, akkor nem lett volna problémám a szocializmussal. (...) Nem kellett azzal azonosulni. Végző soron nagyon szűk réteg azonosult, a legtöbb ember csak élt benne, viszonylag jól, aztán kész.

A Kelet-Németországból Magyarországra települt Gerdát a Német Szociáldemokrata Párt kötelezte havi jelentések írására.

Máma ott jártam, ezek a magyar beszéltem, miről beszéltünk, szóval ez a pontos dolog, ezt le kellett volna írni. És adni a főnöknek. De hát én azt nem fontos láttam. Úgyhogy sose írtam. (...) Hát biztos figyelés alatt álltunk, ahogy végül kiderült, hogy mindenki tudta, hogy hol, mikor, hogy volt. Én az aktát nem kértem. Nem is fogom kérni.

A szexuális kisebbségek kelet-európai társadalomtörténete (lásd pl. Kulpa és Mizielinska 2011; Takács és Kuhar 2007; Takács és Borgos 2011; Fejes és P. Balogh 2013) jelzi a nyugati civil mozgalmak kontextusában elterjedt „személyes = politikai”¹⁰ szlogen konnotációjának

⁹ Ennek alapos rekonstrukciója: Szőnyei (2005).

¹⁰ A „personal is political” szlogenjét a nyugati feminizmus második hulláma dobta fel; arra utal, hogy a nők személyes, privát életének problematikusan pontjai többnyire az adott társadalmi-nemi rendszerrel függnek össze, azaz valójában politikai ügyek.

kétélúségét, kultúrafüggőségét, időbeli változását. A Kádár-korszak a magánélet védelmét erősítette fel az állampolgároknál; a személyes és a politikai érintkezése inkább kellemetlen asszociációkat keltett. A magánszféra a biztonságot és bizonyos mértékig az ellenállás lehetőségét nyújtotta. Eközben Nyugaton, és némi késéssel nálunk is számos, korábban privát problémának minősített jelenség (leghangsúlyosabban a párkapcsolati erőszak) társadalmi szinten megoldandó, civil ügyévé vált, a leszbikus mozgalom megindulásával pedig maga a leszbikusság politizálódott. A privát és a publikus sféra szintjei tehát nem választhatók el egyértelműen, és jelentései is mozognak térben és időben (Gal és Kligman 2000; Heinen 1997). Amikor ma a melegséget „magánügynek” minősítik,¹¹ ez adott esetben (épp az előző rendszerből maradt reflexek nyomán) elfogadást is kifejezhet, ugyanakkor a melegség szexualitásra való korlátozását és a nyilvánosság megtagadását is közvetíti. A leszbikusság „magánügyé” valójában számtalan ponton érintkezik (érintkeznie kellene) a nyilvános terekkel. A párok megjelenése, a láthatóság a családban, társaságban, munkahelyen, az utcán, a médiában mind részei ennek a „magánügynek”. A melegség (LMBT létezés) mint emberi jogi kérdés pedig ugyanannyira közügy, mint bármely más kisebbség ügye. A „magánügy” a láthatatlanságot garantálja, amely egyszerre védelem és teher, önmegszüntetés. Ebből a szempontból a melegség speciális kisebbségi helyzet: nem látszik (kivéve, ha épp az a cél, hogy „mutogassuk magunkat”, mint például a felvonuláson). Ezt persze egy rasszista és homofób társadalomban sajnos tekinthetjük előnynek, ha például a roma embereket ért atrocitásokra gondolunk. A társadalmi láthatatlanság megkíméli az egyént a konfrontációtól, cserébe azonban folyamatos elfojtást, készenlélet követel, ami a személyiség másfajta, adott esetben mélyebb sérülését eredményezheti, olyan „kisebbségi stresszt” (Meyer 1995), amelyről újabban számos pszichológiai tanulmány beszámolt.¹²

Önazonosítás, rejtőzködés, előbújás

Az interjúk sokféle létezési és megküzdési stratégiát mutatnak a tagadástól, a rejtőzködéstől vagy „transparent closet”-tól¹³ (Kuhar 2007) a saját közösség keresésén át a teljes és természetes vállalásig, akár az érdekvédelmi tevékenységeikig.¹⁴ Legtöbbjüknél ez az életútjuk során alakuló, „fejlődésregényként” is olvasható folyamat; a két legidősebb, hetvenen fölüli szereplőnél ez a fejlődési ív hullámzóbb, töredezettebb, az elszigeteltséggel való küzdelem hosszabb és hangsúlyosabb.

Lehet, hogy ez az emlékezet utólagos elsímító működésének is köszönhető, de kevesen számolnak be arról, hogy szégyen, büntudat vagy öngyűlölet kapcsolódott volna az érzéseikhez.

Büntudatom soha nem volt. Miért lett volna? Ez egy lassú felismerési folyamat, ami eljutott a teljes tudatosságig (Sarolta).

11 Egy 2010-es reprezentatív felmérés szerint a „bűn – betegség – deviancia – magánügy – emberi jog” meghatározások közül a „magánügy” kapta a legmagasabb pontszámot a homoszexualitásra vonatkozóan (de ezt szorosan követte a „deviancia”). Erről lásd: Takács (2011).

12 Lásd még: Meyer (2007); D’Augelly (2008). A témánk vonatkozásában lásd még Ritter (2013) és (2014).

13 A „transparent closet” (Béres-Deák [2010] fordítása nyomán: üvegszekrény) kifejezés arra utal, amikor a környezet tud az illető melegségéről, de egyikük sem teszi beszédtemává, úgy tesznek, mintha nem létezne.

14 Vö. Breakwell (1986) a fenyegetett identitással való (intrap pszichikus, interperszonális és csoportközi) megküzdési stratégiákról. Az interjúkat a breakwelli rendszerben tekintve a tagadás intrapszichés mechanizmusa kevésbé, de az „izoláció” és a „leplezkedés” interperszonális stratégiái, illetve az identitás átértékelésének vagy akár a társadalmi kontextus megváltoztatásának csoportközi stratégiái felismerhetők az interjúalanyoknál.

Az volt a furcsa, hogy nem éreztem úgy büntudatot, mert tudtam magamról, hogy mi vagyok, és egyértelművé vált számomra, hogy innentől az életem egy teljesen más fordulatot fog venni. Viszont azt szerettem volna mindig is, ha valahogy el tudom mondani. Nagyon-nagyon sokára tudtam csak elmondani, de valahogy próbáltam közvetíteni a szüleim felé. (Cilin)

A szóhasználatban helyenként azért ott vannak az internalizált homofóbia nyomai:

Tehát már nem egy, nem kettő, nem három embert ismertél, és nem úgy érezted, hogy úristen, a hatmilliárdos bolygón te vagy egyedül félresikeredett genetikai hulladék, hanem azt mondtad, hogy „gyerekek, hát akkor gyakorlatilag itt nincs is akkora nagy baj!”. (Magdolna)

Azt is többen érzékeltetik, hogy az önfogadás hosszabb, akár egy életen át tartó folyamat, amelynek kezdeti szakasza lelkileg igencsak megterhelő.

Keserves dolog. Az elején azt hittem, hogy ebből ki lehet jönni. Jobb lett volna, ha nem kell még ezzel is foglalkozni azon kívül, hogy mennyi gond van a világon. De most már nem akarok kijönni belőle. (...) Hosszabb folyamat volt. Teljesen mostanra fogadtam el. Az is egy kérdés, hogy mi az, hogy teljesen. Most sem mondanám, hogy mindig, mindenhol, mindenkinek megmondanám. (Szini)

„A coming-outnak van egy íve, mindig mindenki annyit vállal fel, amennyit tud”, fogalmazza meg Márta.

Eltérő a felismerés és önmegfogalmazás pillanata is. A legidősebb szereplőknél sokáig teljesen kimaradt ez a fajta önazonosítás.

Amit ma így neveznek, hogy önmeghatározás meg identitás, az egyszerűen nem létezett. Ezt mi nem éltük át. Csak éreztük, hogy vannak ilyen vonzódások, de állandóan igyekeztünk saját magunkat a másik irányba terelni. (Sarolta)

Ilona sem tudott nevet adni az érzésnek, ismeretlen és végiggondolhatatlan volt, illetve a végiggondolásnak beláthatatlan következményei lettek volna:

Az akkori naplójeljegyzéseimben már szerepelt a „szerelem” szó, egy Baby nevű lánnyal kapcsolatban... Ezek annyira ellentmondásos dolgok... magamban nem volt neve a dolognak, és ezzel együtt mégiscsak kifejeztem valami olyasmit, amit tudatosan nem is gondoltam végig. Nem lehetett ezt végiggondolni.

Györgyi szintén arról számol be, hogy kezdetben ezek a vonzalmak a megnevezhetetlen, megoldhatatlan, perspektívátlan és integrálhatatlan dolgok körébe tartoztak.

Nem volt nagy fordulat, amikor rájöttem. (...) Az első nagy szerelmi élményem lánnyal volt. (...) Utólag nevezhetném lesbikusnak, akkor nem neveztük magunkat lesbikusnak. Ez tizenhat-tizenhét éves koromban volt. Akkor nem nagyon neveztük meg magunkat, hogy kik vagyunk, mik vagyunk. Egy kicsit megijedtünk tőle. (...) Egyetemista koromban beszéltem az akkori szerelmemmel arról, hogy mi másképp működünk. Nem az önazonosságunkat keressük, nem is egy csoportot, társakat, inkább kerülgettük ezt a témát. Mint problémát tételeztük. Beszéltünk arról, hogy mi mások vagyunk, a mi érzelmünk szerelem, de nem heteroszexuális. Ez egy probléma, erre megoldás kell. (...) Akkor nem mutatkozott megélhetőnek.

Judit egy (az életúton belül viszonylag kései) egészen konkrét pillanatot idéz fel, ami jelzi, mennyire fontosak a külső reprezentációk az önazonosításban.

Tehát hogy létezik olyan, hogy homoszexuális, azt én olyan harmincegypár éves koromban tudtam meg. A Time magazinnak láttam egy címlapját, ott volt egy nyiszlett fiú valami melegfelvonuláson, és így körben a nyiszlett mellkasán ott volt, hogy „I'm a gay American”, vagyis „Meleg amerikai vagyok”. És nekem nagyjából akkor esett le a tantusz, hogy én meg egy meleg magyar vagyok.

Egy másik konkrét pillanatot idéz fel Ilona '56 őszéről.

A pincében én már meg tudtam fogalmazni magamban, hogy én a nőket szeretem. Az Edit iránti érzéseimnek már volt szexuális töltete. Nem pusztán érzelmi ügy volt. Utána nyáron kerítettem egy alkalmat, hogy megmondjam Editnek, hogy ki vagyok, mi vagyok. Akkor ezt már kerekpereg úgy fogalmaztam meg, hogy homoszexuális vagyok, hogy a nőket szeretem, és hogy férfi iránt sohasem éreztem ugyanazt, mint amit nők iránt szoktam.

Anna ezzel szemben „mindig tudta”, hogy leszbikus:

Engem mindig csak a lányok érdekeltek. Lányjátékok, lánytársaság, lányszobrok, lányfestmények, a női főszereplők a filmekben... Minden, ami a lányokkal vagy a nőkkel volt kapcsolatos. Tudtam, hogy leszbikus vagyok, bár a „leszbikus karrierem” csak a házasságom felbontásakor indult el.

A megszólalók mintegy fele házasság alatt vagy hosszabb-rövidebb házasság után (de már korábban felismert vonzódások nyomán) kezd leszbikus kapcsolatokat keresni. Több esetben a leszbikus életforma a családalapítás és a gyerekek felnövése utáni élesebb váltást, újabb életszakaszt és identitást jelent. Ilyenkor a heteroszexuális kapcsolat és család érvényes, értékes, választott része az életüknek.

Nekem ez az egy férfiszerelem adatott meg az életemben, és ha Misával úgy alakult volna az életünk, hogy egész életünkben harmonikusan tudunk élni, akkor lehet, hogy én soha nem találkozom nővel. (Márti)

A közel húszévnyi együttélésünk stabilan heteroszexuális élet volt. (...) A házasság működött, lekötött a gyerekevelés, odatettem magam, családi programok voltak, apámmal foglalkoztam sokat. Én gondoztam tíz évig. Amikor meghalt, és a gyerekeim felnőtté váltak, akkor jött az új történetem, amire sokkal inkább vágytam, mint a házasságomat megtartani. Azt gondoltam, hogy ez egy új szakasz, hogy nekem ezt meg kell élnem, ez is én vagyok. Nővel akartam lenni. (Györgyi)

Másoknál a házasság inkább konvenció vagy akár kényszerpálya. Kymi esetében a lehetőségek, minták hiánya késleltette a felismerést, és benne tartotta a társadalmilag elvárt szerepben, amelynek (bár nagy pszichés hullámvölgyek árán) sikerült is megfelelnie, de utólag „elvesztett évekként” éli meg ezt az időszakot:

De azért bele-belegondolok néha, hogy ha én mindezzel a közeggel nem 55 évesen ismerkedem meg, hanem 35 évesen, akkor megspóroltam volna magamnak húsz évet! Húsz év olyan típusú életet, ami nem igazán én vagyok. Ahol magamat teljes mértékben elzártam valahova, mert esélyem sem volt arra, hogy úgy élhessek, ahogy szeretnék. Illetve nem is tudtam, hogy hogyan élhetnék.

Felbukkan a jellegzetes kortünet, a család vagy a munkahely felé felmutatható alibiházasság intézménye is, ahol leszbikus/meleg identitású emberek állnak össze, és minden résztvevő számára nyilvánvaló, hogy álhelyzetről van szó (Cilin-Gerda).

Életük bizonyos pontján mindenképp szembesülniük kell identitásuk, jövőképük újrafogalmazásával, új „vonatkoztatási csoportok” és életformák keresésének igényével, akár a szűkebb magánélet, akár a tágabb társadalmi helyzet perspektívájában.

Amitől valaki „leszbikussá” lesz, az a fontosság, amit ennek a tapasztalatnak tulajdonít, ahogyan viszonyul hozzá, ahogyan meghatározza az életét. Mindenki az előtérbe helyezi az élete vagy életmódja egyes elemeit. (...) Azoknak, akik nőkhöz vonzódnak, ettől a felismeréstől még sok választásuk van, és nem mindegyik felszabadító. Van, aki igyekszik megtagadni maga előtt is, van, aki titokban él vele, és van, aki azt látja általa, hogy meg kell változtatni a világot. (Sándor 2000: 16)

A leszbikusság felvállalása nyomán rendszerint átrendeződnek a szociális kapcsolatok, baráti körök is.

A baráti köröm átalakult, mert szívesebben voltam azokkal az emberekkel, akikkel kevesebbet kellett kontrollálnom magam. Most sokkal több barátom, ismerősöm van a meleg, mint a heterók között. A régi heteró barátaim, akiknek el tudtam mondani, azok megmaradtak, hála istennek. (...) Több és mélyebb érzelmi szál fűz melegemhez. (Györgyi)

Ebben a folyamatban elkerülhetetlen az öndefiníciók változása, változatossága is. Sokféle (ön)megnevezéssel találkozhatunk az interjúalanyok részéről. Ilona a „homoszexuális” szót használja, Judit a homoszexuális és meleg kifejezést váltogatja, Mari, Márti, Györgyi a meleget és a leszbikust, a legtöbben a leszbikus kifejezést használják, néhányan pedig a „buzi”-val tudnak leginkább azonosulni, a pejoratív megnevezést önjónikusan és kissé provokatíván felvállalva pozitívba fordítani.

Nem tudom, hogy akkor mit használtam magamra, azóta mindig a „buzi” szót használom – magamat és a környezetemet provokálom vele. (Csilla)

Mi csak buziknak szoktuk nevezni magunkat meg a hasonlókat, de hát ez a szó, hogy meleg, ez annyira hülye szó... nem is tudom, hogy találták ki. Még amikor én gyerek voltam, az iskolában ilyen csúfolkodás szinten megjelent ez a dolog, ott langyosnak nevezték ezt a dolgot. De hogy meleg? Ez olyan hülyeség! A leszbikus is olyan sehogy se hangzik. Jó, hát hivatalosan lehet homoszexuális – az is olyan hosszú. Úgyhogy ezt magunk között buziknak szoktuk. (Lenke)

Azért, mert én buzi vagyok. Nem tudtam, hogy milyen szót használjak: homoszexuális vagy leszbikus. Mondtam, hogy buzi, és kész. Buzi vagyok – ez volt a csepei nyelvjárás. (Cilin)

A „buzi” önmegnevezés az önelfogadás nehézségének fázisát, internalizált homofóbiát is jelölhet:

Egy négybetűs szóval definiáltam magamat, „b” betűvel kezdődik és „uzi” a vége. Ez nem volt annyira lélekmelengető. Azt hiszem, akkor még nem is volt divatban az a szó, hogy „leszbikus”. A leszbikus szó a nőknek egy bónusz, kicsit elvállal, hogy leszbikus vagyok, nem homoszexuális. De nem ezt a szót használtam, még akkor sem, ha esetleg már voltak róla ismereteim, hanem a négybetűt, ami nem volt kellemes! Inkább görnyedt alatta az ember. (Magdolna)

Györgyi az identitásalakulás és az aktuális élethelyzet mentén dinamikusan változó önmegnevezésekről számol be:

Keresgéltem, ki vagyok, mi vagyok, mindenfélenek neveztem magam: heteroszexuálisnak, homoszexuálisnak, biszexuálisnak, leszbikusnak, melegnek, keresőnek. Nyolc-tíz éve úgy szoktam mondani, hogy leszbikusként élek, ez jellemző rám. Éltem heteroszexuálisként is.

A fenyegetett identitás, a rejtőzködés kényszere – különösen az idősebb generációnál – olykor szinte meghasadt, kettős életet eredményez, egymástól élesen elkülönített és hermetikusan elzárt szférákkal. Ebből a szempontból a leginkább megrázó a legidősebb interjúalany, a nyolcvanéves Sarolta (egyébként nagy adag derűvel és humorral elbeszélte) története. A normakövetés, az elismert kutatói karrier, a konzervatív értékeket örökölt polgári létezés és a vállalhatatlan normasértés, tabu itt az életút két, egymást soha nem keresztező, ország-határokkal is elválasztott szálát képviseli.

Borzasztó nehéz volt kettős életet élni. Nagyon éles konfliktusokat nem okozott, mert mindig igyekeztem élesen elválasztani a dolgokat, itthon tisztességes értelmiségi voltam, amikor megkimentem Párizsba, egy másik ember voltam és egy másik életet éltem. Térben is nagyon elvált egymástól a két életforma.

Reflektál arra is, hogy bizonyos életkoron túl mennyire nehéz beilleszteni a felvállalt leszbikusoságot egy a külvilág felé már rögzített (és belsővé is tett) identitásképpbe.

De ezt a vállalást jobb korán elkezdni, a felnőtt élet kezdetén, és úgy kialakítani az életet, az élethelyzetet, életformát és baráti kört, hogy abban te mint leszbikus elfogadott legyél. De én akkor még nem jutottam el ide, és kialakult mindenféle kapcsolat, amiben már nincs értelme, és nem is lenne helyes coming-outolni. (...) Nekem a saját életemen belül nem integrálódott a leszbikusság, a személyiségem két külön szálon futott, ez mindig két különálló, párhuzamos dolog volt, ami nagyon ritkán találkozott.

Meghatározó és jól körülírható az életében a költészet szerepe: átmenet (szelep, csatorna, híd) a ráció és az érzelmek, a közölhetőség és közölhetetlenség között. Ezt a kettősséget nemileg is kategorizálja, mégpedig a kulturális sztereotípiáknak megfelelően.

Nekem az írás mindig is fontos volt, gyerekkorom óta. És két ellentétes vonalon. A tudósnak, kutatónak pontosnak, tárgyilagosnak kell lennie. De én verseket is írok, és a líra egy egész más dolog. És azt mondhatom, hogy az egyik a nő, a másik a férfi. Az írással megélhetem az énemnek ezt a két részét.

Minél konvencionálisabb az adott személy életformája, értékrendje (illetve azé a közegé, amelyben él), annál nagyobb hasítást követel a leszbikusság megélése – ennek végső formája, ha egyáltalán nem vállalja, vagy nem is éli meg ezt a vonzódását. Ők azok a nők, akiket nem találtunk meg, és ők azok, akik az elmúlt századokban félelemből vagy az önfelismerés hiányából adódóan nem élhették meg/vállalhatták magukat. De a rejtőzködés a fiatalabbaknál és kötetlenebb életformát folytatóknál is nehézséget okoz. A kőszobrász Márti meséli első kapcsolatáról:

De nagyon-nagyon nehéz volt, mindig rejtőzködnünk kellett. Az egy teljesen más világ volt, az életem a barátnómmal a társadalomtól félretett, külön becsomagolt élet volt. (...) Nekem férjem nem volt, de gyerekeim igen, és megvolt az úgynevezett heteró polgári életem, ami egy teljesen más világ volt.

Nagyon bujkáltunk. Középiskolás kollégium volt: bujkáltunk vasalószobába, hátsó lépcsőházba, üres szobákba, vécébe, kis tanulószobába. (Györgyi)

Az önazonosság, az én és a külső reprezentációk vagy a különféle identitások összeegyeztetésének kérdése a címként kiválasztott idézetek egy részében is kifejeződik. („*Én úgy voltam én, és nem valaki más, ahogy voltam*”; „*A személyiségem két külön szálon futott*”; „*A csendes kövek és a bonyolultan összerakott emberek között éltem és élek*”; „*Számtalan identitásom van, és ezek egymást támasztják*”; „*Átjárókon közlekedem*”).

A lesbikusság képei

A szereplők identitását és énképét jelentős mértékben befolyásolják a melegség/leszbikusság korabeli reprezentációi, és talán még inkább az elfogadható reprezentációk, szerep- és létezésminták hiánya.

A nők ki vannak hagyva abból is, hogy úgy ábrázolják őket, mint akik aktívan élik meg és teszik meg szexuális választásaikat, és van saját szexualitásuk. (...) [A] lesbikusok megbontják a heteroszexizmusnak azt az alappilléret, hogy a nők a férfiak kiszolgálói és tárgyai. Így aztán sokkal nagyobb láthatatlanságba szorítja őket a hatalom, mint a meleg férfiakat. (Sándor 2000: 23, 24).

Visszatérő motívum az interjúkban, hogyan keresik a külső referenciákat, hogyan kapaszkodnak az elérhető ábrázolásokba, képekbe, szövegekbe.

Láttuk a *Time* címlap jelentőségét, amely az önfelismerés folyamatát indította el Judit életében.

Hogy én mit hallottam arról, hogy két nő együtt, vagy két férfi együtt... Ez most nagyon különös lesz, amit mondok – mert semmit! Semmit. Abban a közegben, ahol én éltem – ami egy elég szűk közeg volt –, épphogy csak tudtam, hogy mi az, hogy buzi. De hogy ez valójában létezik-e, ki az... nem. Egyetlen nagybácsim nem volt, egyetlen szomszéd nem volt, semmi. Tehát így ujjal mutogatva vagy színdarabban vagy olvasmányban én nem találkoztam ezzel. Mondom: 32 éves koromban a *Time* magazin címlapján találkoztam először azzal a szóval, hogy „gay”. Elkezdtem kutatni, hogy mi is az, aztán megtaláltam. Tudtam, ilyen lexikonszinten, hogy van ilyen, hogy homoszexuális. De azt hittem, hogy formalinban tartják az Orvostudományi Egyetemen. (Judit)

Nem ismertem senkit, úgy 17–18 évesen kezdtem azt hinni, hogy egyedül vagyok a Földön, aki így érez. A Gobbi Hildán kívül, mert róla lehetett tudni, hogy lesbikus. (...) Szerztem egy orvosi könyvet, amiben ilyen esetleírások voltak, ott olvastam a lesbikusság szót, és így tudtam meg, hogy én lesbikus vagyok. De olyan idióta dolgok is voltak abban a könyvben, hogy a lesbikusok bajszosak – erre nézegetni kezdtem magam a tükörben, hogy hú, nekem is van bajszom, és most erről mindenki tudni fogja, hogy én buzi vagyok. (Mari)

Kerestem referenciapontokat. A hely, ahol ezt kereshettem, természetesen a könyvtár – erről elég sokat írok a Kecskerúzsban.¹⁵ Nem lehetett igazán pozitív dolgokat találni. A lexikonbejegyzések nagyon-nagyon korrekt és egzaktnak tűnő megfogalmazások voltak, hogy mi is a lesbikus. Ma persze világos, hogy annak volt ez a lesbikusság, aki megfogalmazta. Én gondolhatok erről mást. (Agáta)

15 Gordon Agáta első regénye (Gordon 1997).

Adott esetben a lexikon pozitív megerősítést, a felismerés, azonosítás megnyugvását is adhatja.

Tízéves koromban forgattam az Idegen szavak szótárát, rábukkantam arra a szóra, hogy „leszbikus”, és tudtam, hogy ez rólam szól. Elolvastam a jelentését, és abban a pillanatban megvilágosodtam: amit sejtek magamról, az egy létező állapot. Ez nagyon megnyugtató volt számomra, hogy amit gondolok és érzek, az egy ismert fogalommal lefedhető dolog. (Anna)

Irodalmi reprezentációk¹⁶ is előkerülnek: a szereplők Szapphó- és Faludy-verseket, Zola *Nanáját* és persze Galgóczi Erzsébetet említik. Az ő *Törvényen belül* című kisregénye és még inkább Makk Károly 1982-es(!) kiváló filmadaptációja, az „Egymásra nézve”¹⁷ sokaknál meghatározó, szinte az egyetlen (drámai, tragikus, de erős és hiteles), azonosulást kínáló kulturális referencia. (Sarolta egy emlékezetes találkozást is felidéz Galgóczival.) Akár a negatív megjelenítés is informatív lehet: Ilona például akkor szerzett tudomást egy Kertész utcai hely létezéséről, amikor a hírekben a lakók tiltakozásáról tudósítottak a szomszédos melegbár megnyitása ellen. (Sajnos, mire eljutott az ominózus helyre, az már bezárt.)

Az elérhető reprezentációkat leginkább tehát lexikonok, pszichiátriai kézikönyvek, rendőrségi hírek vagy buziviccek szolgáltatják. Az államszocialista szexuális felvilágosító anyagok a nemek egyenlőségét, a kettős nemi morál elfogadhatatlanságát hirdetik (más kérdés, hogy ez a gyakorlatban hogyan valósult meg), és tematizálják a homoszexualitás kérdését is, de attitűdjük alapvetően heteronormatív (Rédai 2013). Az egyik népszerű, „véleményformáló” lap, az *Ifjúsági Magazin* szexualitással kapcsolatos attitűdjét vizsgálva Murai András és Tóth Eszter Zsófia megállapítják:

A fiatalok szexuális magatartása és felvilágosítása az 1960-as évek végétől fokozatosan „üggyé” vált a lapban, a róla való beszéd társadalmi szükségességként jelent meg, miközben mindvégig megmaradt kordában tartásának igénye is. (Murai és Tóth 2014)

A test, a szexualitás tehát beszédtemává válik, amelyet ugyanakkor, többek között éppen a diskurzusokon keresztül, kontrollálni lehet és kell (vö. Foucault 1999).

A homoszexualitás, amennyiben felbukkan a lapokban vagy a pszichiátriai irodalmakban, erőteljesen patologizáló keretben említődik. 1973-ig hivatalosan is szerepel a mentális betegségek listáján, de nálunk még a kilencvenes években megjelent szakirodalmak egy része is „rendellenességként”, „elfajzasként”, „perverzióként” tárgyalja. Dr. Buda Béla, a téma egyik legtekintélyesebb szakembere egy 1978-as *Ifjúsági Magazin*-cikkből, akkor progresszívnek számító módon, a szexuális beállítódás és viselkedés egyik sajátos változatának tekinti, ugyanakkor kialakulásának (pszichológiai) „okait” kutatja, elővezetve a népszerű pszichoanalitikus indíttatású teóriát az anyával való túlságosan szoros kapcsolatról és az apahiányról. A pszichiáter magánügynek tartotta a szexualitást (és ebben a kontextusban a „magánügy” az elfogadó attitűd igazolását jelentette) mindaddig, amíg „az emberi együttélés szabályait” a felek ezzel nem sértik meg (Tóth 2013).

A *szexualitás modern elmélete* című könyvének címe ugyanakkor meglehetősen ellentmond a tartalomnak. Meg kell-e győzni a kezelésről a változni nem akaró, „zavart szexua-

16 A magyar költészet melegség-reprezentációihoz lásd Csehy Zoltán most megjelent monumentális kötetét: Csehy (2014).

17 A regényről és a filmről lásd Sándor (1999); Gatto (1996); Imre (2008); Tóth (2014); Moss és Simic (2011).

litású” embereket? – teszi fel a kérdést „A szexualitás zavarainak megelőzése és gyógyítása” című fejezetben, és meg is válaszolja: „Jelenlegi ismereteink mellett [...] *meg kell próbálni befolyásolni őket szakemberek felkeresésére, de nem szabad erőltetni vagy kényszeríteni senkit*, mert a kényszer úgyszólván csak látszólagos együttműködést eredményez” (Buda 1983: 173, kiemelés az eredetiben). Ígéretes alternatívaként számol be az „újabbban” terjedő „kondicionáló és dekondicionáló kezelésekről”, melyek során „büntető” áramütéseket kapcsolnak homoerotikus képekhez, s ez a nagyon motivált pácienseknél „eredményes” lehet. A feltárási pszichoterápia is hatékonynak bizonyulhat a „programzavarok” elhárításában, a „torzult szexualitás” helyreállításában, illetve abban is segíthet, hogy az egyén konfliktusok esetén alkalmazkodni tudjon a környezetéhez. Amiben tehát a terapeuta segíteni hivatott, az a páciens *adaptációja* a fennálló társadalmi normákhoz, a homofób környezethez, mindenfajta kritikai reflexió nélkül, sőt szerepénél fogva ráerősítve ezekre. (Ezt a kritika nélküli attitűdöt, az internalizált normákat közvetítette az ún. egodisztoniás [„énidegen”] homoszexualitás diagnosztikus kategóriája is, amely az 1980-as években néhány évig szerepelt a DSM-ben.)

Szintén jellemző nézőpont a (leginkább férfi) homoszexualitást illetően az orvosi szakemberek részéről, melyet a közvélemény is oszt, a kamaszokra leselkedő „csábítás” veszélye, és a pedofíliával való összemosás.

Tekintettel arra, hogy a homoszexuális csábítás fiataloknál a személyiség fejlődését súlyosan megzavarhatja, nem kívánatos, hogy homoszexuális személyek fiatalok közötti interakcióiban vezető vagy irányító szerepet játszhassanak (...), mert magatartásuk bizonyos körülmények között még csábítás híján is nemkívánatos „mintául” szolgálhat. (Károlyi 1970: 131)

Ez az attitűd gyakorlatilag lehetetlenné tette az előbújást; folyamatos szorongást, kiszolgáltatottságot, akár zsarolhatóságot előidézve az ilyen helyzetben lévő meleg számára.

Egy másik elterjedt orvosi könyv a szexuális élet „zavarairól” (Linczényi 1977) esettanulmányokat is közöl. Ezek egy részében nem a melegség miatt kerül terápia a páciens, de az beépül a pszichiáter által felállított értelmezési keretbe. Az egyik egy fiatal nő esete, aki hosszú, kielégítő nőkapcsolatának megszakadása után férjhez megy. Az esethez fűzött heteronormatív interpretáció tükrözi (és megerősíti) a társadalmi elvárások egész rendszerét.

Öt év után azért szakadt meg a viszonyuk, mert az akkor már 40 éves barátnőnek ekkor lehetősége nyílt arra, hogy férjhez menjen, és ezt az alkalmat nem akarta elszalasztani. (...) Az ideállal való azonosítás varázsa nem maradt el. Olga észre sem vette, hogyan, egyszerre csak együtt járt egy komoly szándékú, idősebb férfival (...) Jó feleség lett, két gyermekét szerető anya. A házasságot férje mellett megszokta vagy legalábbis eltűri, de néha még élvezze is. (Linczényi 1977: 124)

Így számol be a szerző érezhető elégedettséggel a sikertörténetről. Az interjúalanyok közül is beszámolnak néhányan pszichiátriai kezelésekre vagy pszichoterápiákhoz fűződő élményekről. Ezek többsége szerencsére kevésbé traumatikus, bár a tesztelés és a „majd kinövőd” típusú attitűd jellemző, és a leszbikusság mint létező identitás elismerése csak a kilencvenes évektől tapasztalható.

Ezek után elküldtek a Lipótra, ott csináltak valami tesztet, mutattak képeket, hogy azokból mi szimpatikusabb, mi nem. Hát, mindenesetre azt mondták, hogy bízzuk az időre ezt a kérdést, majd megoldódik valahogy, valamilyen irányba. (...) Én nem tartottam magamat betegnek, illetve hát nem tudtam... De én nem akartam, hogy engem meggyógyítsanak! (Ilona, ’50-es évek vége)

Aztán a középiskolában, amikor kiderült, hogy a lányok vonzanak, szóltak az iskolaorvosnak, ő meg beutalt egy pszichiáterhez, aki azt mondta az orvosnak meg az osztályfőnökömnek, hogy nem kell megjedni, ez csak ilyen gyerekkori rajongás, majd kinövöm. (Mari, '70-es évek)

Én eddig még csupa olyan pszichiáterrel találkoztam, akik pozitívan állnak a melegség témájához. És én nem is értem azokat a melegeket, akik utálják a pszichiátereket. (Judit, '90-es évek)

Saját terek

A kereskedelmi média kilencvenes évektől megjelenő (heteroszexuális férfiközönséget célzó), szexualizáló képei ugyancsak nem kínáltak igazán autentikus reprezentációkat és azonosulási mintákat a leszbikussághoz. Ugyanakkor a nyíltabb közbeszéd és a nyilvános szereplés ekkor már lehetőséget adott saját, autentikus hangok és képek kialakítására és közvetítésére, valamint találkozóhelyek és közösségek létrehozására is.

Egészen a közelmúltig nem volt hely, ahol kialakulhatott volna leszbikus kultúra. A stigma és a buzáság státusza miatt a melegeknek egyenként kellett harcolniuk: meg kellett küzdenünk magunkkal, hogy felismerjük a vonzalmainkat; hogy találjunk más hozzánk hasonlókat (Sándor 2000: 53).

Persze informális találkozók, helyek nyomokban korábban is léteztek, és ha valakinek szerencséje volt vagy kitartóan kereste, akkor rátalálhatott ezekre a közösségekre, ahogy ezt az interjúalanyok nagy része így vagy úgy meg is tette. Sokszor azonban a keresés is eredménytelen volt.

A hatvanas, hetvenes években az ember már mindig kapott valahonnan fülest, és akkor megpróbáltam mászkálni mindenfelé, például az EMKE környékére. De akárhova mentem, ott nem voltak melegek... (Ilona)

A szubkultúra terei, a „zártkörű” vagy félnyilvános helyek, társaságok, bulik egyfajta rejtett hálózatot jelenítenek meg, összefutó szálakkal, nevekkal, csomópontokkal, megrajzolható szociometriával, bővülő-változó halmazokkal.

Van egy belső dinamika, ami a meleg társaságokra meglehetősen jellemző: ahogy újabb és újabb kapcsolatok születnek, úgy találkoznak és olvadhatnak össze a különböző baráti körök. Ez nagyon jól nyomon követhető volt ezekben a házibulikban. Valaki behozta az új partnerét, és vele együtt egyszer csak megjelent egy olyan társaság, amiről azelőtt nem lehetett tudni. Mint egy áradó tintafolt: bővült, bővül az ismeretségi kör, és ahogy az ember korosodik, egyre több ilyen társaságot, ilyen meleg „halmazt” ismer meg. (Anna)

Itt alakultak ki azok a baráti társaságok, amelyek körében el lehetett viselni nemcsak az állami, de a társadalmi kirekesztést is, támogatást, baráti vagy szerelmi kapcsolatokat lehetett találni. Lehetőséget adott arra is, hogy a melegek, leszbikusok kilépjenek a szűk magánszférából, „a négy fal közül”, és biztonságos közegben találkozhassanak hozzájuk hasonlókkal, mások „tekintetén” keresztül erősítsék meg identitásukat.

Nagyon élveztem ezeket az összejöveleteket, és fantasztikus volt, hogy a barátómön kívül valaki mással is lehetett beszélni a melegséggel kapcsolatos érzéseinkről. (Márti)

Az első rendszeres női találkozóhely a nyolcvanas évek elején szerveződött meg az azóta már nem létező Ipoly moziban. A hely üzemeltetője öt éven át minden pénteken vendégül látta negyven-ötven fős társaságát; ezt az eseményt szinte minden interjúalany megemlíti mint élményt vagy legendát (maga a hely gazdája viszont nem vállalta az interjút). Mint egy nyitottabb házibuliba, ismerősökön keresztül lehetett bejutni, a hely a nyitottság és zártkörűség határán működött.

Azt hiszem, hogy az Ipoly mozi akkori üzemeltetője és tulajdonosa és az ő nagy és kiterjedt ismeretségi köre már eleve meghatározta azt, hogy milyen típusú emberek mennek oda. Itt nem volt semmi olyan, hogy valaki el volt küldve, hogy kérem szépen, ez egy zártkörű rendezvény. Hanem eleve telefonon keresztül ment a hír, hogy gyerekek, buli van az Ipoly moziban. (Magdolna)

A nyolcvanas évektől megjelent a társkereső hirdetések műfaja (*Négy Évszak*, majd *Expressz* újság, irodák); itt kezdetben csak virágnyelven vagy sokatmondó jeligékkel, később már nyíltabban is lehetett azonos nemű partnert keresni, alanyaink egy részének van is ezzel kapcsolatos története, kialakult kapcsolata. Ilona számol be a szexuális kapcsolat egy számára inkább kényszerű, nem kifejezetten lesbikus, de nagyobb szabadságfokkal bíró formájáról a hatvanas évekből. Nagyon érdekes, ahogyan a szexualitásnak ezt a műfaját összekapcsolja az adott politikai berendezkedés jellegzetességeivel – nem annyira a politikai nyomás privát ellensúlyozásával, mint inkább az apolitikussággal.

Utána aztán nagyon sokáig a világban semmi nem volt, legfeljebb nagyon eseti dolgok. Illetve akkor volt az a baráti társaságom, ahol gruppensex is volt. Nem új találmány, semmi sem az a nap alatt, csak nem lehetett az újságban meghirdetni, hanem aki olyan társaságba csöppent, az belement a dologba, ha akart. (...) Nagyon érdekes időszak volt. Először is roppant nagy volt a politikai passzivitás. Tulajdonképpen senkinek nem volt semmi igazi baja, de nem is volt mivel törődni, mert helyettünk nagyon jól eligazítottak mindent. Ezért a férfiaknak egy dolguk maradt: a szex. Meg hát a nőknek is igazából, csak nekik még ott voltak a gyerekek meg a háztartás.

Több szereplő a nyolcvanas évek alternatív társas vagy művészvilágához csatlakozott (zenészként, fotósként, kocsmazüzemeltetőként), amely az alternatív szexualitásokkal is elfogadóbbnak bizonyult.

Akkoriban három-négy szórakozóhely volt, ahova ezek az emberek, az ismerőseim, és még sokan mások, eljárhattak. Volt a Tilos az Á, volt a rövid életű, de nagyon emlékezetes Ego centrum, a Hold, voltak a Bercsényi, a Ráday klubok. Volt az FMK, ahol most a Kogart van. (...) Egyáltalán nem voltak lesbikus helyek, de minden perifériáról előfordulhattak emberek. Ha előfordultak, egyáltalán nem volt zavaró vagy feltűnő. Ezek az emberek – úgy éreztem, és azért is éreztem jól magam a közegükben – sokkal inkább befogadóak voltak. (Csilla)

Míg egyesek az urbánus világban keresték az alternatív közegeket, mások a természet közelségében, a kívülállásban-kivonulásban találtak maguknak biztonságot, és új életformákkal kísérleteztek. Különösen izgalmas a „Szatina-vonal”: a résztvevők perspektívájából a falusi lesbikus kolónia különleges története is összerakható. A kötet négy szereplője (és néhány további lesbikus nő) töltötte ott életének meghatározó éveit a nyolcvanas-kilencvenes évek

fordulójától kezdve hosszabb-rövidebb ideig, a falu „őslakosaitól” meglehetősen elkülönült szoros közösséget, illetve változó összetételű párkapcsolatokat alkotva. (Ketten közülük ma is ott élnek, de nem párként.) Ez az élmény irodalmi és filmes alapanyag is lett: ebből és itt született Gordon Agáta *Kecskerúzs* című regénye (Gordon 1997),¹⁸ később pedig Bódis Kriszta „Falusi románc” című 2007-es dokumentumfilmje, utóbbi egy faluba beköltöző leszbikus és egy ott élő férjezett roma nő szerelméről és szétválásáról. Szatina varázsa több tényezőbből tevődik össze, életmódok, ideológiák és ideálok sajátos keverékét testesíti meg: a hely adottságai a természetközelség, az elrejtőzés-kivonulás lehetőségét nyújtják, amelyhez különféle zöld, önfenntartó, közösségi és spirituális ideológiák is kapcsolódnak. Ezt a „Szatina-eszmét” az interjúalanyok közül Gordon Agáta képviseli és beszéli el a leginkább tudatos és plasztikus módon, aki egyébként „leszbikus népi íróként” határozza meg magát, irodalmi modelljeiként Galgóczit és Závada Pált nevezi meg.

Mi el akartunk bújni a világ elől. Ugyanakkor meg akartuk valósítani ezt az ábrándot, valamilyen zöld ideológiát, reformkonyhát meg ökológiát. Mi így akartunk élni. (...) Nem akartuk elhagyni ezt a falut. Sőt azt gondoltuk, hogy majd mi megvesszük az egészet. Azt képzeltük, hogy az egész Szatina a miénk lesz, és mindenütt pajtások, barátok, volt barátnők laknak!

Az eszme nyomai, a közösség, a „női tudás” értéke a Szatinához már nem kötődő későbbi tevékenységeiben is jelen volt/van (leszbikus rádióműsor, nőirodalmi beszélgetéssorozat, nőirodalmi antológia, blog, legújabbán pedig csatlakozás egy németországi kommunához).

Az interjúk feltérképezik a külföldi szálakat, határokon átnyúló kapcsolatokat is, sőt az egyik (keletnémet kisvárosból áttelepült) szereplő, Gerda saját személyében képviseli ezt a nemzetközi szálát. A leggyakrabban említett és látogatott helyszín Berlin – a fal előtti és utáni, a hetvenes és a kilencvenes évek Berlinje egyaránt. De (szerelmek, utazások, valós vagy képzeletbeli referenciapontok formájában) felbukkan Párizs, Bécs, Anglia, az Egyesült Államok, sőt Oroszország és Grúzia is.

A tizenhat nő története kirajzolja a generációk változásának hosszmeteszétét és a különböző társadalmi-kulturális hátterek és „élőhelyek” keresztmeteszétét is. Amint több szereplő is megfogalmazza: a melegek között minden társadalmi réteg megtalálható, és a kisebbségi szexuális identitás közössége nagyobb átjárhatóságot is biztosít e rétegek között, mint az egyébként lehetséges volna.

Biztosan vannak számomra még ismeretlen halmazok. Például hallottam, hogy van egy gazdaságilag elérhetetlen magasságban levő társaság, amely zárt és megközelíthetetlen. Én még nem találkoztam velük. Vannak a politikusok, vagy van több halmaza a művészvilágnak is. De a meleg közösségek talán a legdemokratikusabbak, ahol sokkal nagyobb az átjárás a társadalmi csoportok között. (Anna)

Ugyanakkor (amint az szintén többször elhangzik) a valódi, tartós barátságok, kapcsolatok feltétele mégiscsak az, hogy a leszbikususágon túl más is összekösse a társakat. Sarolta véleménye szerint a rejtőzködés erősebb volt a felső-/középosztályban; a kispolgári vagy munkás rétegben egyszerűbb volt partnert találni. Nehéz megítélni, ez mennyire felel meg a valóságnak, és mennyire az ő illúziója, aki nemigen mozdult ki saját társadalmi közegéből.

¹⁸ Gordon újabb, 2006-ban megjelent kisregényei is visszanyúlnak a Szatina-élményhez: *Ezüstboxer*, *Nevelési kisregény*. Pécs: Alexandra.

Tudniillik kétféle réteg lehetett volna, ahol én találok hozzám hasonlókat. Az egyik a művészvilág. Ott azért ez mindig elfogadottabb volt. De egy értelmiséginek a művészvilággal nem volt kapcsolata. A másik, hogyha egy kicsit lejjebb mentem volna, alacsonyabb társadalmi rétegekbe. Elmentem volna kocsmákba, az éjszakai életbe. (...) De a neveltetésem, a társadalmi állásom ezt nem engedte.

Sokan ugyanakkor elég nagy „ugrást” hajtanak végre a szülői generációhoz képest, az életformaváltás sokszor a társadalmi-kulturális közeg váltásával is együtt jár.

Érdekes végigtekinteni a megszólalók munkaköri palettáján: többségükre jellemző az önálló vállalkozás, az önellátásra berendezkedés, a szabad mozgástér igénye, azaz a kontrollált és kötött munkahelyi közegek kerülése, de a szakmai élet a szabályosabb munkakörben dolgozók esetében is több, mint pusztán a megélhetés forrása. A munka – a fajtákkészítéstől a bábszínészkedésen, zenélésen, íráson, tanításon, vendéglátózáson át a fényképezésig – legtöbbször számára hivatás is, az önmegvalósítás-önkifejezés, az egyéni vagy közösségi alkotás, a találkozások, a művészet, a tanítás vagy a játék terepe. A munka olykor menedék, védőhály, szublimációs csatorna is a nehéz, akár krízisközeli élethelyzetekben.

Még hozzá kell tennem, hogy azt, hogy én ebbe nem bolondultam bele, csak a depresszióig jutottam el, a foglalkozásomnak köszönhetem. Énekes vagyok, komolyzenész. Én a zenében, az aktív zenélésben kaptam meg azokat a pozitív pszichés töltéseket, amiket egész életemben kellett volna, hogy megkapjak. Valahol ez volt, ami életben tartott. (Kymi)

Amikor a kövel együtt vagyok, a gondolataimban teljesen szabad vagyok, hihetetlenül szárnyalnak a gondolatok munka közben. Szeretek sokat dolgozni, bírom a hajtást, ugyanakkor nagyon-nagyon szabad a lelkem. (Márti)

A „szabadúszás” a kívülállás szabadságát és védettségét is nyújthatja:

Abban az időben az ún. „outsiderek”, ahogy valaki mondta a napokban, zenélni szerettek volna. De volt a „munkahelynek kellett lenni” című fejezet. Ha munkahely már van, elmegy nyolckilenc-tíz óra, nincs időd zenélni, hullafáradt vagy. Olyan munkákat kerestünk, amik nem vettek el ennyi időt. A Filmgyár laza, néha gypálás van, de laza. A kertészet volt még ilyen, ott parkot kellett gondozni. (Szini)

A Filmgyár után olyan munkákat próbáltam találni, amik szabadok, nincs az embernek főnöke. Például újság- és könyvárusítás. (...) Ebből összejött valamennyi pénz, és nagyon merészen azt gondoltuk, hogy csinálunk egy kocsmát, a Zanzibárt. (Csilla)

Párkapcsolat, anyaság, nőiség

Az interjúkon természetesen végigvonulnak a plátói és megvalósult szerelmek, az ismerkedések, a szexualitás, a párkapcsolatok, életközösségek és szakítások történetei is. Egyesek a párkapcsolat kialakításának alapvető nehézségeit, vagy akár az erről való lemondást fogalmazzák meg.

Úgy harminc után az ember már nagyjából látja, hogy az ő életútja milyen. Én akkor azt vettem le, hogy a párkapcsolat az enyémben nemhogy központi szerepet nem nagyon játszik, de nincs is. Viszont ebben jól is érzem magam. (...) Hogy valakivel összejön egy ilyen ideális dolog, az valahogy statisztikailag is annyira kis esélyű szerintem, hogy tulajdonképpen csodálkozom is, hogy egy csomó embernek mégis sikerül találni valakit, akivel sokáig együtt tud maradni. (Lenke)

Többen azt élték meg, hogy ha sikerült valahogyan társat találni, akkor sokkal könnyebb volt elviselni akár a páros rejtőzködést is.

Én úgy érzem, hogy akinek volt párja, az nem volt olyan rettentő szerencsétlen. A szerencsétlenség az volt, hogy nehéz volt párra találni. (Ilona)

A kialakult, többnyire tartós párkapcsolatok történetei intenzív vonzalmakról, együttélésekről szólnak, amelyek ugyanakkor nélkülözik a heteroszexuális kapcsolatok társadalmi vagy intézményes megerősítő kereteit, fejlődési vonalait, olykor mindenféle láthatóságot is. Nyilvánvaló, hogy kívül állnak a párkapcsolat akár „szocialista”, akár „konzervatív” ideálján (nem beszélve a családéről). A nukleáris család (ekkor mint „szocialista család”) a társadalom alapvető sejtje. A megfelelő szexualitás a „jó állampolgárság” része, amely természetesen heteronormatív, monogám, és alapvetően a családhoz és a reprodukcióhoz kapcsolódik; ezt a hetvenes évektől a különféle családpolitikai intézmények is támogatták (lásd pl. Tóth és Dupcsik 2007; Einhorn 1993; Fodor 2003; Funk és Mueller 1993). A család a privát szféra központi színtere is, menedék az elnyomó állammal és az átpolitizált közszférával szemben, a túlélés fontos egysége. A családi szférán belüli felelősség (és teher) pedig gyakran a nők kezében van. „A (családi) közösségbe való beilleszkedés a legtöbb nő számára döntő tényező volt és maradt életmódjukban és döntéshozatalukban” (Zimmermann 2010).

Egy ideális heteró családi minta segíthet is a jó, élhető párkapcsolat és közös élet kialakításában.

Az együttélésekről és a házasságról nekem olyan mintáim voltak, amilyet a szüleimtől kaptam és láttam. Azt láttam, hogy ők nem élnek rosszul, szeretik egymást, kisebb problémák vagy kisebb konfliktusok persze bármelyik házasságban vannak, de azok megoldhatók. Én ezt a mintát tartottam magam előtt, és azt gondoltam, hogy ha én megszeretek valakit, akkor én is együtt akarok élni valakivel. A házasság lehetősége nincs megadva, de minden más igen. Meg lehet élni az együttélést, a szerelmet, csak akarni kell. (Cilin)

Sokan tehát az együttélésnek ezt a hagyományos, otthon berendezkedős, kvázi-házaseset jellegét preferálták.

Az a típusú házasság volt, ahol az ember néha elmegy a párjával egy-egy házibuliba vagy születésnap buliba, néha megiszik egy sört az Egyetemen, de egyébként hazamegy és otthon éli az életét, mint egy rendes házasságban. (Cilin)

Persze nehéz eldönteni, ez mennyire személyes döntés, és mennyire szól annak, hogy a nyilvános terekben kockázatosabb volt megmutatkozni.

A fentiekkel összefüggésben különösen érdekes az anyaság témája. A megszólalók egyharmada gyermeket nevelt; életük természetes részeként jelenik meg a gyermekvállalás vágya (vagy internalizált normája: a kettőt megint csak nehéz elválasztani, a gyermektelen nő máig meglehetősen stigmatizált szerep).

Utólag azt mondom, hogy nekünk azért kellett Misával összekerülnünk, hogy ezt a két gyermeket létrehozzuk, és utána mind a kettőnknek a saját útját kellett járni. (Márti)

Először nem akartam a nőléttel azonosulni, de gyereket szülni nagyon akartam. Akkor kezdtem el örülni, hogy nő vagyok, amikor rájöttem, hogy tulajdonképpen ez nagy adomány, mert szülhetek gyereket, ez nagyon izgalmas. (Györgyi)

Úgy tűnik, az anyaság és a nővonzalom vagy leszbikus/biszexuális identitás összeegyeztetése inkább praktikus nehézségekkel, mint komolyabb identitáskonfliktusokkal járt számukra. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy fel sem merült, mert nem létezett semmiféle alternatíva vagy minta olyan család tervezésére, ahol azonos nemű szülők közösen nevelnek gyermeket. Többen is utalnak rá, hogy az „elvált” kategória mennyivel elfogadhatóbb volt társadalmilag, nemcsak a leszbikusnál, de a „vénlánynál” is, e státuszukban már senki nem firtatta, hogy miért nincs férfi az életükben.

Borzasztó volt, mert régen folyton kérdezték, hogy „Te miért nem mentél férjhez?” Akkor már sokkal jobb volt elvált asszonnak lenni, ez társadalmilag teljesen más státus volt. És utólag örültem annak, hogy így alakult, mert akkor mindig mondhattam, hogy voltam férjnél. Azt nem részleteztem, hogy csak fél évig. (Sarolta)

Többszörféle tehát a házasság, gyerek, válás mintázatot követték (illetve Ilona „harmadikgenerációs” lányanya); még az új partnerrel alkotott mozaikcsaládra sem igen van példa, nem-hogy közösen tervezett gyerekekre, „szívárványcsaládra” – ez ennek a generációnak, ebben a régióban nem adatott meg. Elhangzanak a gyerekek előtti előbújásnak és az előbújás (gördülékenyebb vagy rögzösebb) feldolgozásának történetei.¹⁹ De itt-ott felvillan a gyermektelen nők anyasághoz való viszonya is. Saroltánál a szülés elutasítása mellett megjelenik egy lehetséges társ-anya szereppel való azonosulás, amit ő, egyéb minták híján, a heteroszexuális szülőpár „apai” szerepeként tud azonosítani:

Én ezt ma sem tudom elképzelni, számomra furcsa, mikor egy leszbikus nő azt mondja, hogy szülni akar. Én el tudtam volna képzelni magam apaszerepben, hogy az én leszbikus társam szüljön, és akkor én remek apa lettem volna.

Többen beszélnek a saját anyjukhoz fűződő kapcsolatukról és az e kapcsolaton keresztül közvetített változatos anyaképekről, nőképekről is.

A beszélgetések körvonalazzák a szereplők nőiséghez, nemi szerepekhez való viszonyát is. Szükségszerű, hogy a leszbikusság befolyásolja szemléletüket, erősebben és kritikusabban reflektálnak ezekre a szerepekre. Tudatosabban alakítják ki saját női szerepeiket – az átlagtól való eltérés egyeseknél küzdelmeket, önértékelési zavarokat hoz magával, másoknak szabadságot, rugalmas, autonóm utak lehetőségét jelenti. Ezen belül persze sokféle nézet és ideál megfogalmazódik: érdekes változatokat olvashatunk arról, kinek mit jelent a „nő”, a „nőies”. Sokaknál felbukkan (gyerek-, kamaszkori emlékként vagy későbbi „stratégiaiként”) a jobb híján „fiúsnak” nevezett érdeklődés, illetve a hagyományosan „nőiesként” kategorizált tevékenységek, szerepek elutasítása. A fiú- vagy férfilét a nagyobb fokú szabadsággal és kisebb mértékű testhez, külső megjelenéshez kötöttséggel kapcsolódik össze.

Annyit tudtam, hogy én nagyon szerettem volna fiú lenni. Úgy éreztem, hogy nekik sokkal könnyebb, nekik nem kell azzal törődni, hogy milyen a frizurájuk, meg hogy lóg rajtuk a ruha, vagy egy kicsit koszosabb a cipőjük. Náluk nem annyira feltűnő, ha valaki okos, szóval... Úgy éreztem, hogy sokkal könnyebb lenne az életem, hogyha fiú lennék. (Judit)

¹⁹ Érdekes szempont, hogy hogyan lehet a gyerek az előbújás visszafogója vagy katalizátora. Erről (szívárvány- vagy mozaikcsalád-helyzetekben) lásd Béres-Deák (2010).

Ez megmutatkozik a gyerekkori foglalkozásideálokban, modellkeresésekben is (úrhajós, operatőr, dobos).

Az idősebb szereplők esetében a nők iránti vonzalom csak „férfi” identifikációval és kapcsolati szerepfelvétel kialakításával vált elgondolhatóvá és megélhetővé.

Szóval én nem úgy gondolom, hogy én nő vagyok, aki a nőket szereti. Hanem én inkább férfi vagyok attitűdben, gondolkodásban, életmódban, kreativitásban. A szerelemben is inkább udvarló, kezdeményező, de az intim szférában tudok nő is lenni. (Sarolta)

[N]ekem nem volt lesbikus-képem. Tehát ilyen jellegű identitásom sem lehetett, hanem csak egyfajta férfiidentitásom. A mintát: az érzések, a viselkedés, a viszonyulás mintáját a férfiakról vettem. (...) Akkor még nagyon erősek és elevenek voltak a hagyományos nemi szerepek a mindennapi életben. Ezért ha valaki nő léteére nem a férfiakhoz vonzódott, akkor valamiképpen férfiként kellett tekintenie magára. (Ilona)

Mások egyfajta „androgün” identitást alakítottak ki, elkerülendő a hagyományos nemiszerep-kategóriákat.

Az egyik szereplőnél viszont éppen az addigi nemtelenséget vagy inkább aszexualitást szüntette meg a megvalósult lesbikus kapcsolat, amelyben örömet okoz megélni a „női” oldalát is.

Én valahogy mindig kerültem a nőiesség témáját, tehát azt, hogy én mennyire vagyok nő vagy nőies. Nem tudtam vele mit kezdeni. Végül is soha nem akartam férfi lenni – eltekintve attól, hogy fiú akartam lenni gyerekkoromban. Tehát nem az hiányzott. De úgy éltem harminc évig, mintha nem lenne nemem. Miután nem a férfiak érdekeltek, valahogy úgy éltem, hogy ne tűnjek fel. Tehát igazából az én női oldalamat, amennyire lehetett, eldugtam, hogy senki ne essen kísértésbe, ne akarjon tőlem semmit. És amikor az első lesbikus kapcsolatomban voltam, akkor végre megélhettem azt, hogy én igenis nő vagyok, és szeretek nő lenni. És örülök annak, hogy nő vagyok! Ami persze nem feltétlenül a külsőségekben nyilvánul meg, nem az öltözködésben, hanem az érzésben. Ez nagy élmény volt. (Kymi)

A „nő” definiálásának nehézsége esszencialista megfogalmazásokhoz is vezet.

Nem attól nő egy nő, hogy bizonytalan, óvni, védeni kell, állandóan kísérgetni meg segíteni. (R: *Hanem mitől, szerinted?*) Hát hogy nő! Hogy sugárzik belőle, hogy nő. Nő a lelke, nő minden megnyilvánulása, nő a gondolata. Nem tud másképp gondolkodni, mint nő. Iszonyatos empátiával rendelkezik, már-már veszélyesen. (Magdolna)

Mert a nők sokkal bonyolultabbak. Sokszor nagyon problémás velük... Tehát ami a szépsége, az érdekessége, hogy cizelláltabbak, az a nehézsége is. (Andrea)

De a megszólalók többségére jellemzőbb a reflexió, rugalmasság és kritikusság a nőiszerepnormákkal kapcsolatban:

Magával a női léttel kapcsolatosan voltak és vannak kérdéseim. Látom a nőket, egy csomó mindennek örülnek, aminek én nem tudok örülni. Vesz egy szép ruhát, a tükörben sokáig nézegeti magát, kifesti magát, ahogy gondolja, hogy majd a pasinak tetszik, és ennek tud örülni. (...) Úgy vagyok nő, ahogy én akarok. Az jó, hogy nem mindig csak nadrágot tudok felvenni, néha szoknyát is, ez egy kicsit játszmázás. Nem voltam „igazi nő”. A nőknek szépen lehet mozogni, én esetlenül mozgok, darabosan, szögletes vagyok, nem vagyok puha, dombos. De így is lehet valaki jó csaj. (Györgyi)

Többeknél a feminizmussal való találkozás vezetett az elfogadható női szerep megtalálásához és a leszbikususág szabadabb felvállalásához (bár a két csoport viszonya nem volt mindig ambivalenciától mentes); a Feminista Hálózat, később a NANE Egyesület szerepe többek életében meghatározó.

Kisebbségi identitásból érdekvédelem

A legtöbb nyilatkozó nő esetében a leszbikusság együtt jár valamiféle általános civil érzékenységgel, a kisebbségi ügyek iránti fogékonysággal. A legkövetkezetesebben talán Györgynél jelenik meg ez az attitűd:

Ami döntő volt, az a kisebbségi létemmel függ össze, hogy odafigyelek az emberi jogokra. (...) A suliban a diákönkormányzat segítőtanára lettem. (...) Az ökoüggyekkel akkor kezdtem el tudatosabban foglalkozni, amikor Lányi Andrással találkoztam az etikaképzésen. (...) Két-három évvel ezelőtt azt gondoltam, hogy a szellemi fogyatékosággal kell foglalkoznom, közöttük akarok élni. Fölfüggesztettem a munkámat, kimentem külföldre. (...) Idén a zsidó témával foglalkozom elmélyültebben. Ki-kiválasztottam az emberi jogok egy-egy szelétét.

Az identitáskeresés/találás irodalmi vagy akár tudományos munkákban is testet ölthet. Anna regényírásba kezdett:

Azt gondolom, kár lenne veszni hagyni a sok, nőikkel kapcsolatos tapasztalatomat, élményemet. Nem feltétlenül csak a szerelmekről akarok írni,²⁰ hanem az általam ismert nőknek a nőségükkel vívott küzdelmeiről. Küzdelmekről az anyaságukkal, a társadalommal, a munkahelyükkel és a szerelmükkel. És arról, hogy mindez milyen gubancos halmazt alkot: anya is vagyok, leszbikus is vagyok, nő is vagyok...

Juditot a szűkebb szakterületétől eltérő terepre mozdítja a melegség ügye:

Aztán Tóth László szociológus szerkesztett egy cikkgyűjteményt a homoszexualitásról, amiről a BUKSZ című folyóiratban írtam egy nagy recenziót.²¹ És akkor jött a könyvtáros, aki katalogizálta, hogy ezt én írtam-e. Mondtam, igen. „Pedig nem is ez a témád, Judit” – mondta. Ami nagyon vicces volt, de hát be lettem katalogizálva.

Többen bekapcsolódtak a meleg- és/vagy leszbikus mozgalomba, részt vettek vagy vesznek a civil szervezetek munkájában vagy az őket segítő szolgálatokban. Ez sokaknál a személyes integritás erősödésének a jele, identitásépítő tevékenység, de olyan interjúalany is van, még hozzá szintén épp Szabó Judit, a magyar melegmozgalom egyik elindítója, aki ellenkezőleg, a magánélet kudarcaként, egyfajta „pótcselekvésként” értelmezi az aktivizmust:

Ez inkább kompenzálás. Szóval, ha én visszanezék a mai eszemmel, inkább sima melegnek kellett volna lenni. Sok igazság van abban, hogy akinek működik, az szépen meleg, és elbújik, akinek meg nem működik, abból lesz a mozgalmár. Tehát akinek a magánélete nincsen olyan nagyon rendben, abból lesz a mozgalmár. Az én esetemben ez mindenestre igaz. De, gondolom,

20 A könyv azóta megjelent: Lovas Nagy Anna (2011): *Verazélet*. Budapest: Noran.

21 Szabó Judit (1994): *Bennszülöttek és etnográfusok. Megír(hat)atlan könyv a homoszexualitásról*. BUKSZ 6(4): 426–430.

ez nem melegprobléma. Ha a civil világban körülnézel, meg egyesületekben, nyilván egy csomó ember azért dolgozik a közért, mert nincs meg az a szerető kis családja, akiért dolgozhatna. Vagy zűrés vagy problémás, és akkor elmenekül az egyesületbe.

A mozgalom az „ügy” felvállalása mellett találkozáshelyet, közösséget, egyfajta családpótlékot is teremt a meleg, leszbikusok számára – az ilyen lehetőségekben még nem dúskáló kilencvenes évek elején-közepén ez is vonzerőt jelent, egyszersmind a magán- és közügyek összefüggésének újabb példáját is mutatja.

A kilencvenes évektől a különféle civil szerveződések között megindult a szexuális kisebbségek önszerveződése is. A téma nyilvánosságot és társadalmi „elismerést” kapott, szélesedtek, rendszeresebb formát öltöttek az ismerkedési lehetőségek, közösségi programok, és erősödött az egyéni előbújásokon túli társadalmi-politikai láthatóság, érdekvédelem – ezek természetesen egymásra is hatnak. Egyesületek alakultak (még 1988-ban a Homeros, 1994-ben a Szivárvány Társulás a Meleg Jogaiért, amelyet soha nem jegyeztek be, 1995-ben a Háttér Társaság a Melegkért, majd 1999-ben a Labrisz Leszbikus Egyesület), a kilencvenes évek elején-közepén elindultak a sajátos hangulatú Pink Piknik, 1997-ben pedig az első Pride.

A nagyobb társadalmi láthatóság sajnos nem feltétlenül jár együtt az erősebb elfogadottsággal, és nem is mutat egyenes vonalú fejlődést. Az ingerküszöböt és toleranciát illetően – a társadalom általános állapotával összefüggő – visszarendeződésnek is tanúi vagyunk, ezt az elmúlt évek melegfelvonulásai mutatják a leglátványosabban. A melegség nagyrészt még mindig ismeretlen és ijesztő, de időnként már látható, megdobálható, bünbakképzésre alkalmas. A 2007–2008-as felvonulásokat ért támadások²² óta a menet kordonok közé (kényszerű védettségre és elszigeteltségre) szorult. Ezek az események ugyanúgy kijelölik az emlékezés jelenkori referenciapontjait, mint a nagyobb vállalhatóság és közbeszédbe kerülés. Judit keserűen mutat rá az összefüggésre: a fizikai atrocitásokig kellett eljutni ahhoz, hogy a homofóbia jelensége komolyabb társadalmi figyelmet kapjon.

Amikor láttam a kordonokat, akkor nagyon el voltam keseredve, még sirtam is. Így fogunk bekerülni a köztudatba? És igen, így kerültünk be a köztudatba. Itt Magyarországon. Hogy követ megdobáltak. Ilyen nagyon magasan volt az ingerküszöb. Ma már nem tudnak úgy elmondani egy beszédet a rasszizmus, diszkrimináció ellen, hogy ne emlékezzenek meg a homofóbiáról. Ez 2008. július 5-e előtt nem így volt. Tehát most egy nagyon komoly küszöböt ezzel átléptünk, de attól még a tabu nem dőlt le teljesen.

Egy néhány éve megjelent tanulmány globálisabb politikai keretbe helyezi a homofóbia erősödését.

Kelet- és Dél-Európa kis poszttotalitárius államaiban a nemzetek észlelt gyengülésére adott válasz a nemi szerepek defenzív „normalizálása” volt. A jobbra tolódott morális és politikai koalíciók, amelyek az Isten-haza-család hármasság ernyője alatt igyekeznek újraépíteni a nacionalizmus omladozó narratív erődtítményét [...], különösen intoleránsak a nem reprodukciós minősített szexualitások felé (Imre 2008; lásd Takács 2011; Renkin 2009).

Ennek fényében különösen beszédes és fontos, hogy két szereplő kivételével mindenki saját névvel és arccal vállalta ezeket a sokszor igen személyes és az életút szinte minden területét érintő interjúkat.

22 A 2008-as felvonulás médiavisszhangjának diszkurzív jellegzetességeiről lásd Rédei (2012).

Az interjúhelyzet, a megszólítotttság élménye arra „szólítja fel” az interjúalanyokat, hogy reflektáljanak saját életükre. Izgalmas látni, ahogy a kérdések nyomán megszületnek, meg-elevenednek a saját valóságok, énelbeszélések és -értelmezések, csomópontok, egyéni és kollektív identitáskonstrukciók.²³ Identitásukat az érzések, események, cselekvések, életrajzi és társadalmi meghatározottságok mellett maga az elbeszélés is megteremti. A felidézett múlt olykor szorongató, máskor derűs, de maga a felidézés alapvetően örömteli, sőt egyfajta nosztalgia is belengi, lekerekített sztorikkal, sok (ön)íroniával. Az emlékezések hangulatához persze hozzájárul a szereplők eredeti személyisége, jó verbális készsége és nagyon karakteres, gyakran szarkasztikus humora. A tizenhat életút feltehetőleg „a jéghegy csúcsa”: érzékelteti azt is, hogy mi mindent nem láthatunk. Tanúság a saját életről, de egy kicsit azok helyett is, akiknél az eltitkolt évek mindmáig tartanak.

Hivatkozott irodalom

- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Béres-Deák Rita (2010): „Anyu, Tina a szerelmed?” Gyermekek nevelő azonos nemű párok és az identitás vállalása. *Thalassa* 21(4): 85–97.
- Borgos Anna, Biró Éva, Gyárfás Judit, Mészáros Orsolya, Réдай Dorottya és Varga P. Ildikó (szerk.) (2011): *Eltitkolt évek. Tizenhat leszbikus életút*. Budapest: Labrisz Leszbikus Egyesület.
- Borgos Anna (2013): Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón. In *Uő: Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest: Noran Libro, 161–187.
- Bögre Zsuzsanna (szerk.) (2007): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Budapest, Piliscsaba: Loisir Könyvkiadó.
- Breakwell, Glynis M. (1986): *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen.
- Buda Béla (1983 [1972]): *A szexualitás modern elmélete*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Csehy Zoltán (2014): *Szodoma és környéke. Homoszocialitás, barátságretorika és queer irányulások a magyar költészetben*. Pozsony: Kalligram.
- D’Augelly, Anthony R. (2008): A viktimizáció hatása a leszbikus, meleg és biszexuális fiatalok fejlődésére. In *Pszichológia és feminizmus*. Kende Anna (szerk.). Budapest: L’Harmattan, 249–273.
- Duberman, Martin Bauml, Martha Vicinus és George Chauncey (szerk.) (1989): *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*. New York: Dutton.
- Einhorn, Barbara (1993): *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women’s Movements in East Central Europe*. London, New York: Verso.
- Erős Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Budapest: Janus-Osiris.
- Essig, Laurie (1999): *Queer in Russia. A Story of Self, Sex, and the Other*. Durham, London: Duke University Press.
- Faderman, Lillian (1991): *Odd Girls and Twilight Lovers. A History of Lesbian Life in Twentieth-Century America*. New York: Columbia University Press.
- Farkas, Zita (2006): *The Articulation of Lesbian Identities through the Paradigm of Visibility and Invisibility in the Hungarian Context*. (Konferencia-előadás.) Interneten: <http://www.gender-studies.leeds.ac.uk/assets/files/epapers/epaper32-zita-farkas.pdf>.
- Fejes, Nárcisz és Andrea P. Balogh (szerk.) (2013): *Queer Visibility in Post-Socialist Cultures*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fodor, Éva (2003): *Working Difference. Women’s Working Lives in Hungary and Austria, 1945–1995*. Durham, London: Duke University Press.
- Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.

²³ Leszbikus önéletrajzi narratívumokról lásd: Zimmerman (1984); Martin (1988); Jennings (2004). Kollektív és kulturális emlékezetéről: Halbwachs (1971); Assmann (1999). A zsidó identitás és emlékezet kontextusában: Erős (2001). Élettörténet és identitás társadalomtudományi/társadalomtörténeti rétegeiről: Rákai és Z. Kovács (2003); Pataki (2001); Pólya (2007).

- Funk, Nanette és Magda Mueller (szerk.) (1993): *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York – London: Routledge.
- Gal, Susan és Gail Kligman (2000): Dilemmas of Public and Private. In Uők: *The Politics of Gender After Socialism. A Comparative-Historical Essay*. Princeton: Princeton University Press, 37–62.
- Gatto, Katherine (1996): Sexual and Political Marginality in Communist Hungary. Erzsébet Galgóczi's Törvényen belül and Károly Makk's Egymásra nézve. *Anuario de cine y literatura en español* (2): 73–80.
- Gluck, Sherna B. és Daphne Patai (szerk.) (1991): *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History*. New York – London: Routledge.
- Gordon Agáta (1997): *Kecskerúzs*. Budapest: Magvető.
- Halbwachs, Maurice (1971): Az emlékezet társadalmi keretei. In *Francia szociológia*. Ferge Zsuzsa (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 124–131.
- Halperin, David M. (2002): *How to Do the History of Homosexuality*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Heinen, Jacqueline (1997): Public/Private. Gender – Social and Political Citizenship in Eastern Europe. *Theory and Society* 26(4): 577–597.
- Imre, Anikó (2008): Lesbian Nationalism. *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 33(2): 255–282.
- Jagose, Annamarie (2003): *Bevezetés a queer elméletbe*. Budapest: Új Mandátum.
- Jennings, Rebecca: Lesbian Voices. The Hall Carpenter Oral History Archive and Post-war British Lesbian History. *Sexualities* 7(4): 430–445.
- Károlyi István (1970): *Nemi erkölcs, nemi betegségek*. Budapest: Medicina.
- Kovács Éva (2008): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet.
- Kovács Éva, Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kuhar, Roman (2007): The Family Secret. Parents of Homosexual Sons and Daughters. In *Beyond the Pink Curtain. Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*. Roman Kuhar és Takács Judit (szerk.). Ljubljana: Peace Institute – Institute for Contemporary Social and Political Studies, 35–47.
- Kulpa, Robert és Joanna Mizielińska (szerk.) (2011): *De-Centring Western Sexualities. Central and Eastern European Perspectives*. Surrey: Ashgate.
- Kurimay, Anita: *Sex in the "Pearl of the Danube": The History of Queer Life, Love, and Its Regulation in Budapest, 1873-1941*. Rutgers University, Department of History, 2012. (PhD disszertáció.)
- Lapovsky Kennedy, Elizabeth (1995): Telling Tales. Oral history and the Construction of Pre-Stonewall Lesbian History. *Radical History Review* (62): 58–79.
- Linczényi Adorján (1977): A homoszexualitásról. In *A szexuális élet zavarai*. Linczényi Adorján, Radnai Béla, Vikár György (szerk.). Budapest: Medicina, 114–134.
- Martin, Biddy (1988): Lesbian Identity and Autobiographical Difference[s]. In *Life/Lines. Theorizing Women's Autobiography*. Bella Brodzki, Celeste Schenck (szerk.). London – Ithaca – New York: Cornell University Press, 77–103.
- Meyer, Ilan H. (1995): Minority Stress and Mental Health in Gay Men. *Journal of Health and Social Behavior* 36(1): 38–56.
- Meyer, Ilan H. (2007): Prejudice and Discrimination as Social Stressors. In *The Health of Sexual Minorities*. Ilan H. Meyer és Mary E. Northridge (szerk.). Washington: APA, 242–267.
- Moss, Kevin és Mima Simic (2011): Postcommunist Lavender Menace. Lesbians in Mainstream East European Film. *Journal of Lesbian Studies* 15(3): 271–283.
- Murai András és Tóth Eszter Zsófia (2012): „Doktor úr, kérem...” Diskurzusok a szexualitásról az Ifjúsági Magazinban (1965–1989). *Médiakutató* 13(3): 147–159.
- Pataki Ferenc (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- Pólya Tibor (2007): *Identitás az elbeszélésben. Szociális identitás és narratív perspektíva*. Budapest: Új Mandátum.
- Rákai Orsolya és Z. Kovács Zoltán (szerk.) (2003): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Budapest – Szeged: Gondolat – Pompeji.
- Rédai Dorottya (2012): Un/Queering the Nation? Gender, Sexuality, Nationality and Homophobia in the Media Discourse on the Violence against the 2008 Gay Pride in Budapest. *Sextures* 2(2): 47–64.
- Rédai Dorottya (2013): *Sexing the Citizen in the School. Sexual Education and Sexual Citizenship in Hungarian State Secondary Schools during State Socialism and since the 1989 Democratic Change*. (CEU, PhD comprehensive essay, kézirat.)
- Renkin, Hadley Z. (2007): Predecessors and Pilgrims. Lesbian History-making and Belonging in Postsocialist Hungary. In *Beyond the Pink Curtain. Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*. Takács Judit és Roman Kuhar (szerk.). Ljubljana: Peace Institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies, 269–286.

- Renkin, Hadley Z. (2009): Homophobia and Queer Belonging in Hungary. *Focaal – European Journal of Anthropology* 53(1): 20–37.
- Ritter Andrea (2013): leszbikus generációk a szocializmus évei alatt. Az „Eltitkolt évek” című dokumentumfilm pszichológiai elemzése. (Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság Nyári egyetemén.) Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=IPRg3OiyNxo>.
- Ritter Andrea (2014): *Melegek. Ismeretlen ismerősök a 21. században*. Budapest: Corvina.
- Sándor Bea (2000): Válaszutak. A leszbikus történelem és politika alapjai. In *Leszbikus tér-erő*. Béres-Deák Rita, Katrin Kremmler, Kun Takács Mária, Nussbaum Anna, Rózsa Judit és Sándor Bea (szerk.). Budapest: Labrisz Leszbikus Egyesület, 7–55.
- Sándor Beáta (1999): “Constantly Rewriting Herself”. Lesbian Representations and Representations of Lesbians in Hungary from the 1980s to the Present. Budapest: CEU. (MA szakdolgozat.)
- Szőnyei Tamás (2005): *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest: Magyar Narancs – Tihany-Rév.
- Takács Judit (2011): Homofóbia Magyarországon és Európában. In *Homofóbia Magyarországon*. Takács Judit (szerk.). Budapest: LHarmattan, 15–34.
- Takács Judit és Borgos Anna (szerk.) (2011): Voicing Women in Eastern Europe. *Journal of Lesbian Studies* 15(3): 265–270.
- Takács Judit és Roman Kuhar (szerk.) (2007): *Beyond the Pink Curtain. Everyday Life of GLBT People in Eastern Europe*. Ljubljana: Peace Institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies. Interneten: <http://www.mirovni-institut.si/Publikacija/Detail/en/publikacija/Beyond-the-Pink-Curtain-Everyday-Life-of-LGBT-People-in-Eastern-Europe>.
- Tóth Eszter Zsófia (2011): Magánörömök, közállapotok. A szexualitás ábrázolása a nyolcvanas évek magyar filmjeiben. *Médiakutató* 12(2): 7–21. (Kötetben: Tóth és Murai 2014.)
- Tóth Eszter Zsófia (2013): Csókok a gőzben. *IPM* (március): 50–55.
- Tóth Eszter Zsófia és Murai András (2014): *Szex és szocializmus*. Budapest: Libri.
- Tóth Olga és Dupcsik Csaba (2007): Családok és formák – változások az utóbbi ötven évben Magyarországon. *Demográfia* 50(4): 430–437.
- Weeks, Jeffrey (2007): *The World We Have Won. The Remaking of Erotic and Intimate Life*. London – New York: Routledge.
- Wieringa, Saskia E. (2008): *Traveling Heritages. New Perspectives on Collecting, Preserving and Sharing Women’s History*. Amsterdam: Aksant.
- Zimmerman, Bonnie (1984): The Politics of Transliteration. Lesbian Personal Narratives. *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 9(4): 663–682.
- Zimmermann, Susan (2010): Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women’s and Gender History* (4): 1–24.